

της Λάρισας (1082-1083)», *Βυζαντινά* 4 (1984), 35-45.

55. Άννης Κομνηνής, *Αλεξιάς*, ό.π., Ε', 7, 3, σ. 31.

56. *Αυτ.*, Ε', 7,4-5, σ. 32.

57. Guillelmus Apuliensis, *Gesta*, ό.π., V, 75-76, σ. 240.

58. Άννης Κομνηνής, *Αλεξιάς*, ό.π., Ε', 7, 5, σ. 32.

59. *Αυτ.*, Ε', 5,6, σ. 25-26.

60. Guillelmus Apuliensis, *Gesta*, ό.π., V, 77-79, σ. 240.

61. Άννης Κομνηνής, *Αλεξιάς*, ό.π., Στ', 1, 1, σ.

41. Για την κατάληψη της Καστοριάς από τους Νορ-

μανδούς και την ανακατάληψή της από τον Αλέξιο Κομνηνό όρα Απ. Αθ. Γλαβίνας, «Οι Νορμανδοί στην Καστοριά (1082-1083)», *Βυζαντινά, Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο* 13/2 (1985), 1254-1265.

62. Άννης Κομνηνής, *Αλεξιάς*, ό.π., Στ', 1, 4, σ. 43.

63. *Αυτ.*, ΣΤ', 8,1, σ. 60.

64. *Αυτ.*, ΣΤ', 5,1, σ. 50.

65. *Αυτ.*, ΣΤ', 1,4, σ. 43.

66. *Αυτ.*, ΣΤ', 1,4·5, 1, σ. 43, 50.

67. *Αυτ.*, Ε', 3,7·ΣΤ', 5, 1, σ. 17, 50.

Apostolos Ath. Glavinias

The Normans in western Macedonia (1082–1083). Their passage through Edessa and Moglena

Setting forth from Dyrrachion, the Normans subdued the Prespa area and immediately afterwards occupied Kastoria in March 1082.

In April their leader, Robert Guiscard, returned to Italy. His eldest son, Bohemund, set his sights on Epiros and twice vanquished the Byzantine Emperor, Alexios Komnenos.

From the middle of 1082 Bohemond advanced into western and northern Macedonia: one division of his army took the two Pologoi, another Skopje, while he himself reached Ohrid, which he abandoned after failing to take the fortress, as he failed also to take Ostrovo. He then passed through Sosko, Servia, Beroia, and Edessa, ending up at Moglena, where he rebuilt the ruined fortress. The next stop was Aspres Ekklesies and early in the autumn of 1082 he returned to Kastoria. The megas domestikos Gregory Pakourianos took Moglena and demolished its little fortress.

Bohemund moved on down into Thessaly, where he took Trikala and Tzibiskos and, on 3 November 1082, besieged Larisa.

Alexios defeated the Normans in July 1083 and Thessaly breathed again. The Normans stayed awhile at Trikala, then left for Kastoria. His funds gone, Bohemund reached Avlon and from there crossed over to Italy when he learnt that Alexios had recovered Kastoria. Western Macedonia was thus rid of the Normans.

Βασιλική Νεράντζη - Βαρμάζη

Αγροτική οικονομία στην περιοχή της Έδεσσας κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες

Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους της Δ' Σταυροφορίας την άνοιξη του 1204 και την κατάλυση του ενιαίου Βυζαντινού Κράτους, για τις επαρχίες της Αυτοκρατορίας άρχισε μια εποχή περιπετειών, οι οποίες με κάποια μικρά ήπια διαλείμματα θα διαρκέσουν ως το τέλος της βυζαντινής περιόδου και τη σταδιακή κατάκτηση των διαφόρων επαρχιών από τους Οθωμανούς Τούρκους.

Η Έδεσσα και η περιοχή της δεν αναφέρονται πάντοτε ονομαστικά στις περιπέτειες του 13^{ου} και 14^{ου} αι., πρέπει όμως να δεχτούμε ότι ακολούθησαν την τύχη των άλλων βόρειων βαλκανικών επαρχιών της Αυτοκρατορίας. Αρχικά βρέθηκαν στις παρυφές του Λατινικού Βασιλείου της Θεσσαλονίκης, που ίδρυσε ο Βονιφάτιος Μομφερρατικός με έδρα τη Θεσσαλονίκη αμέσως μετά το 1204. Σημαντική απειλή αποτέλεσε για την περιοχή τα αμέσως επόμενα χρόνια ο τσάρος των Βουλγάρων Ιωαννίτσης (Καλογιάννης για τους Βουλγάρους, Σκυλογιάννης για τους Έλληνες, 1197-1207). Ο θάνατος του το 1207 έξω από τη Θεσσαλονίκη έθεσε τέρμα στη φιλόδοξη πολιτική της Βουλγαρίας, αλλά μεμονωμένες επιθέσεις βουλγαρικών στρατιωτικών ομάδων συνεχίστηκαν στην περιοχή της φραγκοκρατούμενης Έδεσσας τουλάχιστον ως το 1217.

Λίγο αργότερα η Έδεσσα πέρασε στην κυριαρχία του κράτους της Ηπείρου που με αρχική κοιτίδα την Άρτα απλώθηκε γρήγορα σε ολόκληρη τη Δυτική Ελλάδα, τη Θεσσαλία και τη Δυτική Μακεδονία. Το 1224 ο ηγεμόνας της Ηπείρου Θεόδωρος Δούκας Κομνηνός έγινε κύριος της Θεσσαλονίκης και κατέλυσε το Λατινικό Βασίλειο που είχε ιδρυθεί εκεί πριν από είκοσι χρόνια. Σκοπός του ήταν να φτάσει στην Κωνσταντινούπολη και να αποκατα-

στήσει τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία στην παραδοσιακή της έδρα. Δεν το κατόρθωσε όμως, γιατί νικήθηκε από τους Βουλγάρους στον Έβρο το 1230, πιάστηκε αιχμάλωτος και τυφλώθηκε. Αρκετές από τις περιοχές του κράτους του κατακτήθηκαν από τους νικητές, μεταξύ των οποίων και η Έδεσσα, η οποία πέρασε μια περίοδο βουλγαρικής κατοχής ως το 1337, οπότε ο τυφλός Θεόδωρος Δούκας επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη και συνένωσε κάτω από την εξουσία της οικογένειάς του τις γύρω περιοχές. Τα επόμενα χρόνια ο αδελφός του Θεοδώρου Μανουήλ διοίκησε την Έδεσσα και τη γύρω περιοχή ως ανεξάρτητο δεσποτάτο, το δεσποτάτο των Βοδηνών. Την εποχή όμως αυτή είχε ήδη αναδειχτεί η ελληνική Αυτοκρατορία της Νίκαιας ως μεγάλη και υπολογίσιμη δύναμη. Το 1246 ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Ιωάννης Γ' Βατάτζης κατέλαβε τη Θεσσαλονίκη και το 1252 έγινε κύριος της Έδεσσας.

Ο θάνατος του Ιωάννη Βατάτζη το 1354 αναπτέρωσε τις ελπίδες των αντιπάλων της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Αποτέλεσμα της νέας κατάστασης ήταν να περάσει για ένα σύντομο χρονικό διάστημα η Έδεσσα και η περιοχή της στην εξουσία του ηγεμόνα της Ηπείρου Μιχαήλ Β'. Ο νέος όμως αυτοκράτορας της Νίκαιας Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος έστειλε στρατό, ο οποίος νίκησε τον Μιχαήλ Β' και τους συμμάχους του το 1359 στη μάχη της Πελαγονίας και προσάρτησε στο κράτος του όλες τις περιοχές ως την Καστοριά. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1261, ο Μιχαήλ Παλαιολόγος έμπαινε νικητής στην Κωνσταντινούπολη, κατέλυε την Λατινική Αυτοκρατορία της Ανατολής και αποκαθιστούσε τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία στην παλιά της πρωτεύουσα.

Στις αρχές του 14ου αιώνα οι επιδρομές των Καταλανών, που πρωτοπαρουσιάστηκαν στην Ανατολή ως μισθοφόροι των Βυζαντι-

νών και στη συνέχεια στράφηκαν κατά των εδαφών της Αυτοκρατορίας, ταλαιπώρησαν την υπαίθρο γύρω από την Έδεσσα, όπως και άλλες περιοχές της Μακεδονίας. Μετά την ήττα τους όμως σε μάχη έξω από τη Βέροια οι Καταλανοί υποχώρησαν προς τη Θεσσαλία. Τη δεκαετία του 1320 και ως το 1328 η Έδεσσα και η περιοχή της αντιμετώπισαν προβλήματα που προέρχονταν από τη δυναστική έριδα ανάμεσα στον Ανδρόνικο Β΄ και στον Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο, ενώ το 1334 η υπαίθρος γύρω από την Έδεσσα, αν όχι το ίδιο το κάστρο αντιμετώπισε για πρώτη φορά την προέλαση των Σέρβων. Κατά τη διάρκεια του δεύτερου εμφυλίου πολέμου του 14ου αιώνα, του πολέμου δηλαδή μεταξύ Καντακουζηνών και Παλαιολόγων (1341-1347), η Έδεσσα πέρασε στην εξουσία του Σέρβου κράτη Στεφάνου Δουσάν. Την πόλη κατόρθωσε να καταλάβει ύστερα από μεγάλη προσπάθεια ο Ιωάννης Στ΄ Καντακουζηνός το 1350, αλλά την ξανακατέλαβαν οι Σέρβοι πριν από τα τέλη του ίδιου χρόνου. Η Έδεσσα παρέμεινε κάτω από την εξουσία Σέρβων ηγεμόνων και μετά το θάνατο του Στεφάνου Δουσάν το 1355 και ως την οριστική της υποταγή στους Τούρκους γύρω στα 1385¹.

Αυτή είναι σε γενικές γραμμές η περιπετειώδης πολιτική ιστορία της Έδεσσας κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο δεν είναι εύκολο να παρακολουθήσει κανείς την οικονομική και κοινωνική ιστορία των κατοίκων της περιοχής. Οι σχετικές πληροφορίες είναι ελάχιστες, γιατί οι ιστοριογράφοι συγγραφείς της εποχής πολύ λίγο ενδιαφέρονται για την τύχη των κατοίκων των επαρχιών τα χρόνια αυτά, ενώ οι πληροφορίες που προέρχονται από τα έγγραφα των μοναστηριών επίσης δεν είναι πολυπληθείς.

Αντίθετα από άλλες περιοχές, όπως η Χαλκιδική ή η κοιλάδα του Στρυμόνα, όπου τα μοναστήρια του Αγίου Όρους διέθεταν μεγάλη κτηματική περιουσία, στην περιοχή της Έδεσσας η κτηματική περιουσία των μεγάλων αγιορείτικων μοναστηριών ήταν περιορισμένη. Ακόμη, δε διατηρήθηκαν στην περιοχή μεγάλα τοπικά μοναστήρια και φυσικά δε σώ-

ζεται κανένα σχετικό αρχείο. Ακριβώς για όλους αυτούς τους λόγους οι μαρτυρίες για τις μορφές ιδιοκτησίας στην Έδεσσα είναι σχετικά λιγοστές.

Παρ' όλα αυτά δεν είναι δύσκολο να συμπεράνει κανείς, στηριζόμενος στις πληροφορίες που είναι διαθέσιμες, ότι η κατάσταση δεν ήταν διαφορετική από ό,τι σε άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες.

Είναι γενικά γνωστό ότι ολόκληρο τον Μεσαίωνα βάση της οικονομίας αποτελούσε η αγροτική οικονομία. Στην καλλιέργεια και την απόδοση της γης στήριζαν οι κάτοικοι την επιβίωση ή την ευημερία τους, ενώ τα έσοδα από τη φορολογία της γης αποτελούσαν για τους επικυρίαρχους ή για το ίδιο το κράτος τη βασικότερη πηγή εισοδήματος. Αυτό ισχύει τόσο για το Βυζάντιο και τα γειτονικά του βαλκανικά κράτη όσο και για τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης. Με βάση αυτή την αρχή είναι αναμενόμενο ότι η γη αποτελούσε τη σταθερότερη επένδυση και οι πλούσιοι επιδίωκαν να αγοράζουν όλο και περισσότερα κτήματα. Το Βυζαντινό Κράτος για πολλούς αιώνες προσπάθησε να παίξει τον ρόλο του διαιτητή ανάμεσα στους μεγάλους γαιοκτήμονες και τους μικρούς ελεύθερους καλλιεργητές της γης και ως ένα σημείο κατόρθωσε με τη νομοθεσία του να συγκρατεί τις επεκτατικές διαθέσεις των πλουσίων, που αναπόφευκτα οδηγούσαν στην παροικοποίηση μεγάλου αριθμού των κατοίκων της υπαίθρου. Από τον 11^ο αιώνα και έπειτα όμως το Κράτος έπαψε να παίξει το διαμεσολαβητικό του ρόλο και η δύσκολη ισορροπία ανατράπηκε, με συνέπεια οι μεγάλοι γαιοκτήμονες να αυξάνουν όλο και περισσότερο την έγγεια περιουσία τους σε βάρος των μικρών ελεύθερων γεωργών. Αλλωστε, οι αυτοκράτορες των τελευταίων βυζαντινών αιώνων ανήκαν κατά κανόνα σε πλούσιες οικογένειες μεγαλογαιοκτημόνων και υποστήριζαν τα συμφέροντα της τάξης, την οποία οι ίδιοι εκπροσωπούσαν. Ειδικότερα, την εποχή των Παλαιολόγων η αύξηση του πλούτου των μεγαλογαιοκτημόνων και η παροικοποίηση σε μεγάλο βαθμό των άλλοτε ελεύθερων γεωργών είναι αναμφισβήτητο γε-

γονός. Από τα μέσα περίπου του 14^{ου} αιώνα οι Σέρβοι επικυρίαρχοι στις διάφορες βαλκανικές περιοχές, που αποτελούσαν ως τότε τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, διατήρησαν την ίδια αγροτική πολιτική και η κατάσταση στις επαρχίες δεν άλλαξε ως προς το σημείο αυτό².

Στους εντελώς τελευταίους αιώνες ωστόσο (14^ο και 15^ο), ύστερα από τις συνεχείς καταστροφές της υπαίθρου εξαιτίας των αλλεπάλληλων πολέμων και κάτω από την επίδραση των ιταλικών ναυτικών πόλεμων (κυρίως της Βενετίας και της Γένουας), άρχισε να αναπτύσσεται και στο Βυζάντιο η αστική οικονομία και αρκετοί πλούσιοι δοκίμαζαν να τοποθετήσουν το πλεόνασμα των κερδών και των εσόδων τους σε εμπορικές ή χρηματιστικές επιχειρήσεις. Οι εξελίξεις αυτές όμως αφορούσαν κυρίως τα μεγάλα λιμάνια της Αυτοκρατορίας, είχαν μικρή εξάπλωση στο εσωτερικό της χώρας και σίγουρα δεν πρόλαβαν να επηρεάσουν μικρότερες πόλεις όπως η Έδεσσα.

Στην Έδεσσα λοιπόν και στην περιοχή της την περιουσία των κατοίκων την αποτελούσαν χωράφια, αμπέλια, περιβόλια και ζώα, μικρά και μεγάλα. Φυσικά οι οικογένειες είχαν ακόμα το σπίτι τους (όσπητια στις πηγές), ενώ σημαντικό ρόλο στην οικονομία του τόπου έπαιζαν οι μύλοι (τα μυλικά εργαστήρια), καθώς και η αλιεία κυρίως στη λίμνη του Οστρούβου και λιγότερο στα ποτάμια της περιοχής³. Ιδιαίτερη σημασία είχαν τα αμπέλια, τα οποία αναφέρονται πάντα ξεχωριστά από τα άλλα κτήματα (μετά άμπελιών μοδίων και χωραφίων όσων και οίων)⁴, και για τα οποία οι ιδιοκτήτες κατέβαλαν, όπως φαίνεται, μεγαλύτερες φροντίδες. Συγκεκριμένο παράδειγμα, αποτελεί ο κάτοικος της Έδεσσας Λέων ο Κορνός, ο οποίος *έξωνησάμενος άμπελώνας πάνυ πεπονηκότας και χερσωθέντας ... διά χρόνων και πολλών άναλωμάτων τούτους άνέστησε και εύθαλεις άπειργάσατο*⁵.

Οι πλουσιότεροι από τους κατοίκους της περιοχής στήριζαν βέβαια την ευημερία τους στη γαιοκτησία και στην εκμετάλλευση της γης, δεν έμεναν όμως μόνιμα στα κτήματά τους, αλλά κατοικούσαν μέσα στην Έδεσσα: *ήταν οί έν τῷ κάστρῳ τῶν Βοδινῶν τὰς οἰκή-*

*σεις ποιούμενοι*⁶, ζούσαν δηλαδή στον οχυρωμένο χώρο, που αλλού αναφέρεται κατά την ίδια περίοδο ως *θεοφρούρητον κάστρον τῶν Βοδενῶν*⁷.

Τους πλούσιους αυτούς κατοίκους της περιοχής χαρακτηρίζει ο Ιωάννης Καντακουζηνός στο ιστορικό έργο του ως *δυνατούς*, τους αναφέρει δηλαδή με το όνομα που παραδοσιακά δίνεται από τις βυζαντινές πηγές στους μεγάλους γαιοκτήμονες ήδη από τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο. Ο Καντακουζηνός, μεγάλος γαιοκτήμονας και ο ίδιος, μπορούσε να ελπίζει το 1350 ότι *τῶν Έδεσσηνῶν οί δυνατοί* θα του παρέδιδαν ή τουλάχιστον θα τον βοηθούσαν να καταλάβει την πόλη διώχνοντας τη σερβική φρουρά του Στεφάνου Δουσάν από το κάστρο. Εκείνοι όμως αρνήθηκαν να συμπράξουν μαζί του και μάλιστα περηφανεύτηκαν ότι ούτε οι Σέρβοι θα είχαν κατορθώσει να πάρουν την πόλη, αν οι ίδιοι δεν παραχωρούσαν το φρούριο με τη θέλησή τους. Φαίνεται δηλαδή ότι ήταν ουσιαστικός ο πολιτικός ρόλος των δυνατών της περιοχής τουλάχιστον ως τα μέσα του 14^{ου} αιώνα και χωρίς τη σύμπραξή τους ήταν πολύ δύσκολο να ληφθούν αποφάσεις⁸. Η στάση τους πάλι απέναντι στους Σέρβους, δείχνει πόσο λίγο άλλαζε η κατάσταση με τους καινούριους επικυρίαρχους της περιοχής. Οι Σέρβοι ήταν ορθόδοξοι και, επειδή δεν υπήρχε θρησκευτική διαφορά, η σύγκλιση γινόταν ευκολότερη. Οι επιγαμίες που ακολούθησαν ανάμεσα σε Σέρβους αξιωματούχους και μέλη της παραδοσιακής επαρχιακής βυζαντινής αριστοκρατίας εξομάλυναν ακόμη περισσότερο τις πιθανές αντιθέσεις τα επόμενα χρόνια.

Από τους δυνατούς αυτούς ελάχιστους γνωρίζουμε με το όνομα τους. Από μεταγενέστερα έγγραφα πληροφορούμαστε ότι σίγουρα είχε κτήματα στην περιοχή της Έδεσσας ο πρωτοβεστιάριτης Ανδρόνικος Αγγελος Παλαιολόγος, ανεψιός του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, και πιθανότατα οι απόγονοί του, αν και μετά το θάνατό του ένα μέρος της περιουσίας του από τέσσερις υδρομύλους, ένα αμπέλι, ένα περιβόλι και οικήματα μέσα στο κάστρο των Βοδενών παραχωρήθηκαν από τη χήρα του Ευγενία Παλαιολογί-

να στη μονή Βατοπεδίου (α' τέταρτο του 14^{ου} αιώνα)⁹. Λιγότερο γνωστοί γαιοκτήμονες της περιοχής είναι ο Άγγελος Μαυροζούμης¹⁰ ή ο Λέων ο Κοντός, που ανέφερα και παραπάνω¹¹. Στα μεταγενέστερα χρόνια είναι γνωστοί οι Σέρβοι άρχοντες της περιοχής, ο Θωμάς Κομνηνός Πρεάλιμπος και η σύζυγος του Μαρία Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα¹², ο Ροδοσλάβος Χλάπενος, ο Νικόλαος Παγάσης Βαλδουίνος¹³. Όλοι αυτοί διέθεταν κτηματική περιουσία γύρω από την Έδεσσα.

Τα μοναστήρια του Αγίου Όρους, καθώς φαίνεται, άρχισαν να αποκτούν περιουσία στην περιοχή της Έδεσσας από τον 14^ο αιώνα και κυρίως στο δεύτερο μισό του αιώνα αυτού, με πρωτοβουλίες των Σέρβων ηγεμόνων. Οι καιροί ήταν πια πολύ δύσκολοι, οι Τούρκοι είχαν αρχίσει να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στις Βαλκανικές περιοχές και τα παλαιότερα εκκλησιαστικά ιδρύματα της περιφέρειας αντιμετώπιζαν ανυπέροβλητα προβλήματα. Οι Σέρβοι άρχοντες τα ενισχύουν τότε με νέες ιδιοκτησίες και τα παραχωρούν σε κάποια από τα μεγάλα αθωνίτικα μοναστήρια. Αυτό συμβαίνει με την «*Ιερὰν και βασιλικὴν Λαύραν*» της Παναγίας της Γαβαλιώτισσας, που βρισκόταν μέσα στην πόλη της Έδεσσας¹⁴, ή με το μοναστήρι της Παναγίας της Μεσονησιώτισσας, το οποίο ως τότε *πρὸς παντελή ἀπέβλεπεν ἤδη τὸν χαλασμόν διὰ τῶν τῶν ἀνθρώπων ἀπορίαν και ἔνδειαν*¹⁵. Τα μοναστήρια αυτά παραχωρούνταν το πρώτο στη μονή της Μεγίστης Λαύρας και το δεύτερο στη μονή του Αγίου Παύλου με όλη την περιουσία τους, κινητή και ακίνητη, τα δικαιώματα και τα προνόμια τους.

Κινητά στοιχεία της περιουσίας των μοναστηριών αποτελούν τα βιβλία και τα ιερὰ σκευή των εκκλησιῶν¹⁶, ενώ ακίνητη περιουσία είναι τα κτήματα (χωράφια, ἀμπέλια, περιβόλια), αλλά και οι μύλοι, τα μυλικά εργαστήρια, τα μυλοτόπια, ζῶα, καθώς και σπίτια, οικόπεδα (οσπητοτόπια) και εργαστήρια μέσα στην πόλη της Έδεσσας. Τα κτήματα βέβαια δεν παραχωρούνται μόνα τους, αλλά μαζί με ολόκληρα χωριά, τους γεωργούς τους και *μετὰ πάσης τῆς νομῆς και περιοχῆς αὐτῶν*¹⁷.

Προνόμια που συνοδεύουν την παραχωρούμενη περιουσία είναι *ἡ τελεία, ἀναφαίρε-*

*τος και διηνεκῆς κυριότης*¹⁸, αλλά και η απαλλαγή από φόρους, εφόσον οι μοναχοί μπορούν να κατέχουν τα κτήματά τους *ἀδιενόχλητοι ἀπὸ πάσης ἐπηρείας αὐθεντικῆς, δηλαδή ἀγγραφείας, μιτάτου, ἀπλικουμάτου ἢ τοῦ τυχόντος και νὰ εἶναι μόνοι εἰς ὑπηρεσίας τοῦ μοναστηρίου, ἀκαταξήτητοι*¹⁹. Η παραχώρηση φορολογικῆς ἀτέλειας πρὸς τα μοναστήρια του Αγίου Όρους είναι μια παλαιότερη ευνοϊκή μεταχείριση των βυζαντινῶν αυτοκρατόρων, την οποία συνέχισαν οι Σέρβοι άρχοντες. Ο Ανδρόνικος Γ' Παλαιολόγος π.χ., όταν το 1329 επιβεβαιώνει τα προνόμια της μονῆς Βατοπεδίου σε διάφορα κτήματά της στη Μακεδονία και τη Θράκη (μεταξύ των οποίων και κτήματα στην περιοχή της Έδεσσας που ανέφερα παραπάνω) διακηρύσσει στο σχετικό χρυσόβουλλο του ότι η μονή μπορεί να κατέχει όλα αυτά *ἀναφαιρέτως, ἀναποσπάστως και ἀνενοχλήτως ... ἐκτὸς πάσης και παντοίας ἐπηρείας και διενοχλήσεως και οὔτε ἀπὸ τῶν τῶν τὰ δημόσια διενεργούντων ... οὔτε ἀπὸ τῶν τὰ εἰρημένη μονῆ τὴν τυχοῦσαν καταδυναστεύαν*²⁰. Την τακτική αυτή ακολούθησαν και οι Σέρβοι ηγεμόνες. Είναι χαρακτηριστική μάλιστα η φράση ενός από αυτούς, ο οποίος κλείνει το σχετικό έγγραφο με τη φράση: *Ἄξιῶ δε τοὺς ὕστερον μετ' ἐμὲ αὐθεντεύσοντας, εἴτε Ρωμαῖοι εἰσιν, εἴτε μουσουλμάνοι, εἴτε Σέρβοι, ὡς ἂν στέργωσι τὴν παροῦσαν μου προσκύρωσίν τε και ἀφιέρωσιν*²¹. Αυτό είναι μια ακόμη απόδειξη για το πόσο οι Σέρβοι της νότιας Βαλκανικῆς συνέχισαν τη βυζαντινή παράδοση, όσο κι αν ήταν αναγκασμένοι να προσαρμοστούν και στις πρόσφατες εξελίξεις.

Όλα τα μεγάλα κτήματα, είτε ιδιωτικά είτε μοναστηριακά, καλλιεργούνταν από εξαρτημένους γεωργούς, οι οποίοι αναφέρονται μερικές φορές ονομαστικά στα έγγραφα, άλλες φορές όμως προσδιορίζονται στα δίσεκτα αυτά χρόνια με το αόριστο *οἶοι και ὅσοι εἰσίν*. Κατοικοῦσαν σε μικρά χωριά ή συνοικισμούς κοντά στα κτήματα που καλλιεργούσαν και που φυσικά δεν ήταν ιδιοκτησίες τους. Το γενικό όνομα που χρησιμοποιείται για αυτούς είναι *πάροικοι*²², μερικές φορές όμως υπάρχουν διαφοροποιήσεις αυτής της ομάδας που

δεν πρέπει να ήταν εντελῶς ομοιογενῆς. Έτσι προσδιορίζονται κάποιοι ως *φυσικοί πάροικοι*, άλλοι ως *ὑποταγάτοι*, άλλοι ως *προσκαθήμενοι* και άλλοι ως *προσῆλυτοι*²³. Η ακριβῆς διάκριση ανάμεσα σε όλους αυτούς δεν είναι εύκολο να γίνει, θα μπορούσε όμως να διακινδυνεύσει κανείς ορισμένες υποθέσεις. Είναι γενικότερα παραδεκτό ότι οι *προσκαθήμενοι* είναι γεωργοί, οι οποίοι ἤρθαν και εγκαταστάθηκαν σε κάποια κτήματα που ως τότε δεν είχαν αρκετά χέρια για να τα καλλιεργήσουν²⁴. Ως *φυσικοί πάροικοι* θα πρέπει να χαρακτηρίζονται αυτοί που είναι γεννημένοι πάροικοι και είναι παιδιά παροίκων, ενώ *ὑποταγάτοι* μπορεί να ονομάζονται όσοι ήταν παλαιότερα ελεύθεροι καλλιεργητές και τελικά δέχτηκαν την κατάσταση του *παροίκου*. *Προσῆλυτοι*, τέλος, πρέπει να ονομάζονται όσοι ἤρθαν πρόσφατα από μακριά και, αφού εγκαταστάθηκαν στο κτήμα κάποιου μεγάλου γαιοκτήμονα ή μοναστηρίου, άρχισαν να το καλλιεργούν. Είναι μάλλον σίγουρο ότι όσο προχωρούν τα χρόνια, τόσο οι ελεύθεροι γεωργοί λιγοστεύουν και είναι χαρακτηριστικό ότι σε ένα από τα έγγραφα που εξετάζουμε ανάμεσα σε άλλα περιουσιακά στοιχεία αναφέρονται ονομαστικά και τρεις ψαράδες, που

παραχωρούνται στο μοναστήρι του Αγίου Παύλου: *ἐν δὲ τῇ λίμνῃ τῇ Ὀστροβῶ τῶ καθ' ἡμᾶς ἄλιεις τρεῖς*²⁵.

Όπως φαίνεται από όσα εξέθεσα παραπάνω, οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την αγροτική οικονομία στην περιοχή της Έδεσσα κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες δεν είναι πολλές. Παρ' όλα αυτά και οι περιορισμένες ἔστω αυτές μαρτυρίες μᾶς επιτρέπουν να καταλάβουμε ότι η κατάσταση στην Έδεσσα και την περιοχή της δεν ήταν διαφορετική από ό,τι στις άλλες βαλκανικές επαρχίες του Βυζαντινῆς Κράτους. Επικρατοῦσε και ἐδῶ η μεγάλη ιδιοκτησία, με το πέρασμα των χρόνων η εκκλησιαστική και κυρίως η μοναστηριακή περιουσία ολοένα και αυξανόταν, τα μοναστήρια κέρδιζαν για τα κτήματά τους προνόμια και φοροαπαλλαγές, και εκείνοι που καλλιεργούσαν τη γη ήταν εξαρτημένοι εργάτες που δούλευαν σε κτήματα, τα οποία δεν αποτελούσαν ιδιοκτησία τους. Πιθανότατα λίγοι ανεξάρτητοι ελεύθεροι καλλιεργητές κατόρθωσαν να επιβιώσουν στις ορεινές απομονωμένες περιοχές γύρω από την Έδεσσα, αλλά δεν έχουμε συγκεκριμένες μαρτυρίες για αυτούς. Σίγουρα πάντως αυτοί αποτελούσαν την εξαίρεση και όχι τον κανόνα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine Occidentale*, Paris 1989, σελ. 68-70. Ε. Στουγιαννάκης, *Έδεσσα η Μακεδονική εν τη Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1932, σελ. 192 κε.

2. P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium*, Galway 1979. G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalite byzantine*, Bruxelles 1954. G. Ostrogorsky, *Quelques problèmes de la paysannerie byzantine*, Bruxelles 1956. Α. Λάτση - Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην Ὑστερη Βυζαντινή Εποχή*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987. Ι.Καραγιαννόπουλος, *Η εξέλιξη των αγροτικών σχέσεων στο Βυζάντιο*, Κέντρο Σπουδῶν ΝΑ. Ευρώπης, Αθήνα 1995.

3. *Actes de Lavra III*, εκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, Paris 1979 n. 146, σελ. 104. *Χρυσόβουλλα και Γράμματα της Ιερᾶς Μονῆς Βατοπεδίου*, εκδ. W. Regel, Πετρούπολις 1898, σελ. 17. Ευλόγιος Αγοπαυλίτης, Τα κεμήλια του

Αγίου Όρους, Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα, *Νέα Εποχή* 1 (1924-25) σελ. 727 = Άγιος Παύλος ο Ξηροποταμίτης, Χρονογραφική και Τοπογραφική Ιστορία του Αγίου Όρους Άθω, Ιερὰ Μονή Αγίου Παύλου, *Άγιος Παύλος* 9 (1958) σελ. 78-79.

4. Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα ὁ.π. 727.

5. Δημήτριος Χωματιανός, *Πονήματα διάφορα*, εκδ. J. Pitra, *Analecta Sacra et Classica*, t. 6, Parisii-Romae 1891, ανατ. Farnborough 1967, PE' σελ. 445. Πρόσφατη έκδοση G. Prinzing, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, Berolini - Novi Eboracum 2002, με την ίδια αρίθμηση των εγγράφων.

6. Δημήτριος Χωματιανός, ὁ.π. Ρ' σελ. 445.

7. *Actes de Lavra III*, σελ. 103. 17-19. Για τις πόλεις - κάστρα και ειδικότερα για την Έδεσσα βλ. Α. Σταυρίδου - Ζαφράκα, Βοδηνά, μια βυζαντινή πόλη-κάστρο της Μακεδονίας, *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου «Η Έδεσσα και η περιοχή της»*, Έδεσσα 1995, σελ. 165-178 και ειδικότερα 166-170.

8. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* III. 127. 3-13.
9. *Actes de Lavra* III. 103. 29-32. *Χρυσόβουλλα και Γράμματα Βατοπεδίου*, σελ. 17, *PLP* n. 21435 και 21368.
10. *Actes de Lavra* III. 104.37-40. *PLP* n. 17440.
11. Δημήτριος Χωματιανός, *Πονήματα διάφορα*, PE', σελ. 445.
12. *Actes de Lavra* III 103. 4-6. *PLP* n. 23721 και 21393.
13. *Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα* ό.π. σελ. 726= *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου* ό.π. (υποσημ. 3) σελ. 77 *PLP*, n. 30848 και n. 21244.
14. *Actes de Lavra* III. n. 146, σελ. 100-104.
15. *Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα* ό.π. 726-727 - *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου* ό.π. σελ. 76-80 = *VV 2 /27* (1949) σελ. 317-320. Το μοναστήρι της Παναγίας Μεσονησιώτισσας τοποθετούσαν παλαιότερα στην περιοχή της Καστοριάς· η σχετικά πρόσφατη όμως μελέτη του G. Subotić, *La Monastère de la Vierge Mesonisiotissa*, *ZRVI 26* (1987) 125-168 (στα σερβικά με γαλλική περίληψη) δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι το μοναστήρι βρισκόταν στην περιοχή των Βοδενών. Βλ. Κρ. Χρυσοχοϊδης, Έγγραφα αυτοκρατόρων του Βυζαντίου, *Σύμμεικτα 4* (1981) 274-6. St. Binon, *Les origines legendaires et l'histoire de Xeropotamou et de Saint-Paul de l' Athos*, Louvain 1942, σελ. 265-8. Ευγ. Δρακοπούλου, Η σερβική παρουσία στην Κα-

στορία τις παραμονές της τουρκικής κατάκτησης, *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον 14ο αιώνα*, (ΕΙΕ, ΙΒΕ) Αθήνα 1996, σελ. 88-96 και ειδικότερα σελ. 91.

16. *Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα* ό.π. 726 = *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου* ό.π. σελ. 78. Ν. Μουτσόπουλος, *Οι εκκλησίες του Νομού Πέλλης*, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 34-35.

17. *Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα* ό.π. 726 = *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου* ό.π. σελ. 78

18. *Actes de Lavra* III σελ. 104. 50-53.

19. *Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα* ό.π. 727 = *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου* ό.π. σελ. 79.

20. *Χρυσόβουλλα και Γράμματα Μονής Βατοπεδίου* ό.π. 18, Ν. Svoronos, *Les privilèges de l' église à l' époque des Comnènes: Un rescrit de Manuel 1er Comnène*, *TM 1* (1965) 325-383 (=Variorum Reprints, London 1973)

21. *Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα* ό.π. 727 = *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου* ό.π. σελ. 80.

22. *Actes de Lavra* III σελ. 104. 37. Α. Λαΐου - Θωμαδάκη, *Αγροτική κοινωνία*, σελ. 192-215.

23. *Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα* ό.π. 726 = *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου* ό.π. σελ. 78.

24. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 445, *ODB* 1991, III 1738.

25. *Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα*, ό.π. 727 = *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου* ό.π. σελ. 879.

Vassiliki Nerantzi - Varmazi

Agrarian economy in the region of Edessa during the Late Byzantine centuries

During the 13th and 14th centuries Edessa and its district had a troubled history. It was threatened by the troops of the 4th Crusade and the Bulgarians. Later it belonged to the State of Epirus and in 1259 it passed to the Empire of Palaeologi. During the civil war, between 1341 and 1347, the Serbs occupied its castle and its district and they remained there until the Ottoman domination at about 1385.

The main source of income of the inhabitants in the area was agriculture. Fields, vineyards and gardens, also mills, were elements of property. The land belonged to the richer (*dynatoi*) inhabitants of Edessa and to the big monasteries of Panagia Gavaliotisa and Panagia Mesonisiotisa. Those two in the second half of the 14th century donated their land to the Athos' monasteries of Lavra and Agios Pavlos. The monasteries earned exemption from taxes and privileges for their property. The land was cultivated by depended farmers (*paroikoi*). It is unknown whether they were free peasants in the area.

Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα

Κειμήλια από τη Γαβαλιώτισσα στη μονή Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους

Είναι γνωστό¹ ότι ο βυζαντινός ναός της Παναγίας της Γαβαλιώτισσας κτίστηκε από τον δεσπότη Θωμά Κομνηνό Πρεάλιμπο² και την σύζυγό του Μαρία Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα³ στα χρόνια της εξουσίας τους ως τοπαρχών στα Βοδενά, μετά το 1360. Είχε περατωθεί και διακοσμηθεί με τοιχογραφίες προτού το ηγεμονικό ζευγος μεταβεί στη νέα θέση στα Ιωάννινα το 1366-1367⁴. Οι κτήτορες, τόσο κατά την ίδρυσή του όσο και αργότερα, ως ηγεμόνες του δεσποτάτου της Ηπείρου, προσέφεραν πλήθος δωρεών κινητών και ακινήτων προς τον ναό.

Τις δωρεές κινητών αντικειμένων έχουμε την τύχη να γνωρίζουμε αναλυτικά διότι, όπως αναφέρεται σε δωρητήριο έγγραφο, *εγράφησαν εν καταστίχῳ, ὅπερ παρεδόθη παρ' ἡμῶν τοις τιμιωτάτοις μοναχοίς*.

Το κατάστιχο αυτό, που διασώθηκε και πρόσφατα εκδόθηκε⁵ και σχολιάστηκε, συντάχθηκε με την ευκαιρία της δωρεάς του ναού στη μονή της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους με *εκδοτήριο έγγραφο*, δηλ. δωρητήριο έγγραφο, τον Μάιο του 1375. Το έγγραφο αυτό συντάχθηκε στα Ιωάννινα, *διὰ χειρός Νικολάου, αναγνώστου και νομικού της ἀγιοπάτης μητροπόλεως της πόλεως των Ιωαννίνων*, πιστεύεται όμως ότι συντέθηκε ειδικά και υπαγορεύτηκε από τον ίδιο τον Δεσπότη Θωμά, και περιλαμβάνει αναλυτικά ό,τι κινητό δωρήθηκε στον ναό. Αναφέρεται λοιπόν σε αυτό σημαντικός αριθμός εικόνων, ιερών σκευών, υφασμάτων και κεντημάτων, καθώς και ιερών βιβλίων, αντικείμενα με τα οποία πλούτισαν το ίδρυμά τους οι κτήτορες. Οι εικόνες, πλην μίας, είχαν όλες πολύτιμη μεταλλική επένδυση, ήταν δηλαδή όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται *εγκοσμημένες*. Εκτός από την εικόνα της Παναγίας της Γαβαλιώτισσας, που πιθανόν να ήταν παλαιότερη του ναού, αναφέρο-

νται άλλες πέντε εικόνες της Παναγίας και μία μόνο του Χριστού, με την οποία θα ασχοληθούμε και πιο κάτω.

Στη συνέχεια στο κατάστιχο μνημονεύονται δυσκοπότερο και αστερίσκος αργυρά, χωρίς λαβίδα. Ακολουθεί πλήθος άλλων πολυτελών αντικειμένων, όπως αργυρές κανδήλες, σταυρός με αργυρή επένδυση, ευαγγέλια με αργυρές σταχώσεις, μεταξωτές ιερατικές στολές, χρυσοκέντητα υφάσματα για την κατασκευή βήλων, δηλαδή *καταπετασμάτων* στις θύρες του ιερού, *αέρες* που κάλυπταν πάνω στην Αγία Τράπεζα τα *τίμια δώρα*, *ενδυτή Αγίας Τραπέζης*, *ποδέες* για τα εικονοστάσια και τις εικόνες του τέμπλου, *λάβαρα* και *σέπες* για τις περιφορές. Αναφέρονται τέλος μεταλλικά αντικείμενα, όπως καμπάνες, μανουάλια, αλλά και σκευή καθημερινής χρήσεως και εργαλεία για καλλιέργεια των αγρών. Το τελευταίο αυτό στοιχείο καθώς και η μνεία του καταστίχου ότι πρόκειται για αντικείμενα *ἀπερ ευρίσκονται εις το μοναστήριον, εις την Γαβαλιώτισσαν, εις τα Βοδενά* επιβεβαιώνουν την άποψη ότι ο ναός ανήκε σε μονή της οποίας υπήρξε πιθανώς καθολικό.

Στο κατάστιχο αυτό λοιπόν έχουμε ένα υπόδειγμα του τρόπου με τον οποίο προίκιζαν οι Βυζαντινοί τους ναούς που ίδρυσαν, ιδίως εάν ανήκαν στην άρχουσα τάξη.

Η παραχώρησή⁶ του πλούσια προικισμένου αυτού ναού στη μονή της Μεγίστης Λαύρας το 1375 είναι πιθανό να οφείλεται στη γενική πολιτική αστάθεια που επικρατούσε στην περιοχή των Βοδενών μετά την μάχη του Έβρου (1371), η οποία βρισκόταν μπροστά στον άμεσο κίνδυνο της τουρκικής κατάκτησης. Παράλληλα όμως διατυπώθηκε η άποψη ότι η δωρεά αυτή πρέπει να συνδυασθεί με τα πλούσια δώρα που η οικογένεια του δεσπότη των Ιωαννίνων προσέφερε και σε άλλα αγιο-